

इतिहासलेखनातील नवीन प्रवाह

प्रा. डॉ. ओलेकर प्रमोदकुमार अंकुश

सहयोगी प्राध्यापक, इतिहास विभागप्रमुख,

आर्ट्स अंड कॉमर्स कॉलेज, आष्टा, ता.- वाळवा, जि. सांगली. ४१६३०१

Corresponding Author - प्रा. डॉ. ओलेकर प्रमोदकुमार अंकुश

DOI - 10.5281/zenodo.10935147

गोषवारा:

इतिहास लेखनातील अलीकडील प्रवाहाचे परीक्षण सदर पेपर मध्ये केले आहे. जागतिक, तांत्रिक आणि आंतरविद्याशाखीय प्रभावांच्या प्रतिसादात या क्षेत्राला पुन्हा आकार देणाऱ्या प्रमुख घडामोडींवर लक्ष सदर पेपर केंद्रित करतो. पारंपारिक इतिहास लेखनाला आव्हान देण्यासाठी तुलनात्मक आणि आंतर-सांस्कृतिक दृष्टिकोनांवर जोर देऊन अधिक जागतिक दृष्टीकोनाकडे वळवण्याचा शोध यात घेतला आहे. संपूर्ण इतिहासात मानव-पर्यावरण परस्परसंवाद समजून घेण्याचे महत्त्व अधोरेखित करून पर्यावरणीय इतिहासाच्या उदयावरही चर्चा केली आहे. भावनांच्या इतिहासाच्या उदयोन्मुख क्षेत्राचे अन्वेषण करते, जे भावनांनी ऐतिहासिक घटना आणि समाजांना कसे आकार दिले याबद्दल नवीन अंतर्दृष्टी देते. इतिहास लेखनावर डिजिटल तंत्रज्ञानाचा प्रभाव देखील विचारात घेतला जातो, डिजिटल साधने आणि पद्धतींनी संशोधन, विश्लेषण आणि प्रसारामध्ये कशी क्रांती केली आहे यावर लक्ष केंद्रित केले आहे.

प्रस्तावना:

इतिहासाचा अभ्यास हे एक गतिमान आणि सतत विकसित होणारे क्षेत्र आहे, जे सतत नवीन शोध, पद्धती आणि सामाजिक प्रवाहाद्वारे आकार घेते. अलिकडच्या वर्षांत, इतिहासकारांनी जागतिक, तांत्रिक आणि आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोनांमधील व्यापक बदल प्रतिबिंबित करून, इतिहास कसा लिहिला आणि समजला यात लक्षणीय बदल पाहिला आहे अलीकडील इतिहास लेखनातील सर्वात लक्षणीय प्रवाह म्हणजे अधिक जागतिक दृष्टीकोनाकडे वाटचाल. परस्परसंबंधित

कथा आणि आंतरराष्ट्रीय घटनांचा शोध घेण्यासाठी इतिहासकार वाढत्या प्रमाणात राष्ट्रीय सीमांच्या पलीकडे पाहत आहेत. पारंपारिक युरोकेंद्रित कथनांना आव्हान देणारे आणि मानवी अनुभवांच्या विविधतेमध्ये नवीन अंतर्दृष्टीचा वापर करून, तुलनात्मक आणि अंतर-सांस्कृतिक दृष्टिकोनांवर वाढत्या जोरासह या बदलाची पूर्तता केली गेली आहे.

आणखी एक महत्त्वाचा कल म्हणजे पर्यावरणीय इतिहासाचा उदय, जो संपूर्ण इतिहासात मानव आणि त्यांचे नैसर्गिक वातावरण यांच्यातील

गुंतागुंतीच्या संबंधांचे परीक्षण करतो. हे आंतरविद्याशाखीय क्षेत्र पर्यावरणीय घटकांनी ऐतिहासिक घटनांना कसा आकार दिला आहे आणि मानवी कृतींचा नैसर्गिक जगावर कसा परिणाम झाला आहे यावर प्रकाश टाकण्यासाठी पर्यावरणशास्त्र, भूगोल आणि मानववंशशास्त्र यांच्या अंतर्दृष्टींवर आधारित आहे.

वेगवेगळ्या ऐतिहासिक संदर्भांमध्ये भावना कशा अनुभवल्या, व्यक्त केल्या आणि समजल्या गेल्या याचा शोध घेऊन भावनांचा इतिहास देखील अभ्यासाचे महत्त्वपूर्ण क्षेत्र म्हणून उदयास येत आहे. हा दृष्टीकोन भूतकाळातील समाजांबद्दल एक नवीन दृष्टीकोन प्रदान करतो, वैयक्तिक आणि सामूहिक वर्तनाला आकार देण्यासाठी भावनांच्या भूमिकेवर प्रकाश टाकतो आणि पूर्णपणे तर्कशुद्ध ऐतिहासिक कल्पनेला आव्हान देतो.

याव्यतिरिक्त, डिजिटल तंत्रज्ञानाने इतिहासाच्या लिखाणात क्रांती केली आहे, संशोधन, विश्लेषण आणि प्रसारासाठी नवीन साधने आणि पद्धती प्रदान केल्या आहेत. डिजिटल इतिहासामध्ये अभिलेख सामग्रीचे डिजिटायझेशन करण्यापासून परस्पर नकाशे आणि व्हिज्युअलायझेशन तयार करण्यापर्यंत, सहयोग आणि सार्वजनिक सहभागासाठी नवीन शक्यता उघडण्यापर्यंतच्या विस्तृत पद्धतींचा समावेश आहे.

हे प्रवाह त्यांच्या आव्हानांशिवाय आणि विवादांशिवाय नाहीत. समीक्षकांनी सादरीकरणाच्या संभाव्यतेबद्दल, डिजिटल स्रोतांवर जास्त भर देणे आणि ऐतिहासिक कथांमधील विशिष्ट आवाज

आणि दृष्टीकोनांचा विशेषाधिकार याबद्दल चिंता व्यक्त केली आहे. तथापि, समर्थकांचा असा युक्तिवाद आहे की हे नवीन दृष्टीकोन भूतकाळातील जटिलतेबद्दल नवीन अंतर्दृष्टी देतात, इतिहासाबद्दलची आपली समज आणि वर्तमानाशी त्याची प्रासंगिकता समृद्ध करतात.

या घडामोडींच्या प्रकाशात, इतिहास लेखनातील अलीकडील प्रवाहाचे सर्वसमावेशक विहंगावलोकन, त्यांचे मूळ, कार्यपद्धती आणि परिणाम शोधणे हे या पेपरचे उद्दिष्ट आहे. हे प्रवाह इतिहासाबद्दलच्या आपल्या आकलनाला कसे बदलत आहेत आणि या क्षेत्राच्या भविष्यातील दिशेवर कसे प्रतिबिंब देतात हे दर्शवेल.

जागतिक दृष्टीकोन:

इतिहास लेखनातील अलीकडील प्रवाह जागतिक दृष्टीकोन म्हणजे संपूर्णपणे राष्ट्रीय किंवा प्रादेशिक इतिहासापासून अधिक परस्परसंबंधित आणि तुलनात्मक दृष्टिकोनाकडे लक्ष केंद्रित केले जाते जे जगाच्या विविध भागांमधील परस्परसंवाद आणि देवाणघेवाण विचारात घेते. घटना, प्रक्रिया आणि कल्पनांनी सीमा ओलांडल्या आणि अनेक प्रदेश किंवा संस्कृतींवर कसा प्रभाव टाकला हे समजून घेण्यासाठी इतिहासकार वाढत्या पारंपारिक सीमांच्या पलीकडे पाहत आहेत. हा दृष्टीकोन इतिहासाच्या कल्पनेला पृथक् कथांची मालिका म्हणून आव्हान देतो आणि त्याऐवजी संपूर्ण काळ मानवी समाजांना आकार देणारी जटिल संबंधाना

आणि त्यातील नातेसंबंध उघड करण्याचा प्रयत्न करतो.

जागतिक दृष्टीकोनातील प्रमुख पैलूंपैकी एक म्हणजे तुलनात्मक इतिहासावर भर देणे, ज्यामध्ये समानता, फरक आणि परस्परसंवादाचे नमुने ओळखण्यासाठी वेगवेगळ्या प्रदेशांमध्ये किंवा संस्कृतींमधील समान घटनांचा अभ्यास करणे समाविष्ट आहे. हा दृष्टीकोन इतिहासकारांना सार्वत्रिक थीम आणि प्रक्रियांचा शोध घेण्यास अनुमती देतो आणि प्रत्येक समाजाची अद्वितीय वैशिष्ट्ये देखील मान्य करतो.

जागतिक दृष्टीकोनातील आणखी एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे आंतरराष्ट्रीय इतिहासावर लक्ष केंद्रित करणे, जे सीमा ओलांडून लोक, वस्तू, कल्पना आणि संस्कृतींच्या प्रवाहाचे परीक्षण करते. या देवाणघेवाणीचा समाजाच्या विकासावर कसा प्रभाव पडला आणि त्यांनी परस्परसंवादाचे जागतिक स्वरूप कसे घडवले हे जाणून घेण्याचा आंतरराष्ट्रीय इतिहासाचा प्रयत्न आहे.

एकूणच, इतिहास लेखनातील अलीकडील प्रवाहामधील जागतिक दृष्टीकोन भूतकाळाच्या अभ्यासासाठी एक व्यापक आणि अधिक समावेशक दृष्टीकोन दर्शवितो, जो मानवी समाजातील परस्परसंबंध ओळखतो आणि जागतिक संदर्भात इतिहास समजून घेण्याचे महत्त्व ओळखतो.

पर्यावरणीय इतिहास:

पर्यावरणीय इतिहास हा इतिहास लेखनातील अलीकडचा महत्त्वाचा प्रवाह आहे. हा संपूर्ण इतिहासात मानव आणि पर्यावरण यांच्यातील परस्परसंवादाचा अभ्यास करण्यावर लक्ष केंद्रित करतो. अभ्यासाचे हे क्षेत्र हे तपासते की मानवी समाजांनी नैसर्गिक जगाला कसे आकार दिले आहे आणि त्या बदल्यात, पर्यावरणीय बदलांचा मानवी समाजांवर कसा प्रभाव पडला आहे.

पर्यावरणीय इतिहास आणि समकालीन पर्यावरणीय समस्यांची ऐतिहासिक मुळे समजून घेण्याची गरज याविषयी वाढत्या चिंतेला प्रतिसाद म्हणून पर्यावरणीय इतिहासाचा उदय झाला. कृषी, उद्योग आणि शहरीकरण यासारख्या मानवी क्रियाकलापांचा पर्यावरण आणि नैसर्गिक संसाधनांवर कसा परिणाम झाला आहे याचे विश्लेषण करण्यासाठी ते पर्यावरणशास्त्र, भूगोल, मानववंशशास्त्र आणि पर्यावरण विज्ञान यासह विविध विषयांमधील अंतर्दृष्टी घेते.

पर्यावरणीय इतिहासाचा एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे दीर्घकालीन दृष्टीकोन आणि काळानुसार बदलाचा अभ्यास यावर भर देणे. या क्षेत्रातील इतिहासकार भूतकाळातील वातावरणाची पुनर्रचना करण्यासाठी आणि मानवी कृतीद्वारे ते कोणत्या मार्गांनी बदलले गेले आहेत हे समजून घेण्यासाठी अभिलेखीय नोंदी, वैज्ञानिक डेटा आणि मौखिक इतिहास यासह विविध स्रोतांचा वापर करतात.

पर्यावरणीय इतिहासाचा अभ्यास करून, इतिहासकार मानव आणि नैसर्गिक जग यांच्यातील

गुंतागुंतीचे नाते आणि पर्यावरणीय बदलांनी मानवी समाजाला कोणत्या मार्गांनी आकार दिला आहे याची सखोल माहिती मिळवू शकतात. अभ्यासाच्या या क्षेत्रामध्ये समकालीन पर्यावरणीय वादविवाद आणि धोरण-निर्धारणासाठी देखील महत्त्वपूर्ण परिणाम आहेत, कारण ते भूतकाळातील समाजांनी पर्यावरणीय आव्हानांना कसा प्रतिसाद दिला आहे आणि या प्रतिसादांनी इतिहासाच्या वाटचालीवर कसा प्रभाव टाकला आहे याचे अंतर्दृष्टी प्रदान करते.

भावनांचा इतिहास:

इतिहास लेखनात भावनांचा इतिहास हा अलीकडचा कल मानला जातो. हे ऐतिहासिक घटना, अनुभव आणि समाज घडवण्यात भावनांच्या भूमिकेचा अभ्यास करण्यावर लक्ष केंद्रित करते. वेगवेगळ्या ऐतिहासिक संदर्भांमध्ये भावना कशा व्यक्त झाल्या, अनुभवल्या आणि समजल्या आणि त्यांचा वैयक्तिक आणि सामूहिक वर्तनावर कसा प्रभाव पडला हे अभ्यासाचे हे क्षेत्र समजून घेण्याचा प्रयत्न करते.

20 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात भावनांचा इतिहास हा अभ्यासाचे एक वेगळे क्षेत्र म्हणून उदयास आला, जो मानसशास्त्र, समाजशास्त्र आणि सांस्कृतिक अभ्यासातील घडामोडींनी प्रभावित झाला. या क्षेत्रातील इतिहासकार भूतकाळातील भावनिक भूदृश्यांची पुनर्रचना करण्यासाठी डायरी, पत्रे, साहित्य आणि व्हिज्युअल सामग्रीसह अनेक स्रोतांचा आधार घेतात.

भावनांच्या इतिहासाचा एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे भावनांच्या सांस्कृतिक आणि सामाजिक बांधणीवर भर देणे. या क्षेत्रातील इतिहासकारांना सांस्कृतिक नियम, सामाजिक पद्धती आणि ऐतिहासिक घटनांद्वारे भावना कशा आकारल्या जातात आणि विविध समाज आणि कालखंडात त्या कशा बदलतात यात रस आहे.

भावनांच्या इतिहासाचा अभ्यास करून, इतिहासकार मानवी वर्तन आणि निर्णयक्षमतेवर ज्या मार्गांनी भावनांचा प्रभाव पाडतात तसेच सामाजिक पदानुक्रम आणि शक्ती गतिशीलता तयार करण्यासाठी आणि मजबूत करण्यासाठी वापरल्या गेलेल्या मार्गांबद्दल अंतर्दृष्टी प्राप्त करू शकतात. अभ्यासाच्या या क्षेत्राचा मानवी अनुभव आणि आज ज्या प्रकारे भावना आपल्या जीवनाला आकार देत आहेत त्याबद्दलच्या आपल्या समजून घेण्यावर महत्त्वपूर्ण परिणाम आहेत.

डिजिटल तंत्रज्ञान:

अलीकडील इतिहास लेखनात डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर हा एक महत्त्वाचा कल आहे. डिजिटल तंत्रज्ञानाने इतिहासाच्या क्षेत्रात अनेक प्रकारे क्रांती केली आहे, संशोधन, विश्लेषण आणि प्रसारासाठी नवीन साधने आणि पद्धती प्रदान केल्या आहेत.

या प्रवृत्तीचा एक पैलू म्हणजे ऐतिहासिक स्रोतांचे डिजिटायझेशन. जगभरातील लायब्ररी, संग्रहण आणि संग्रहालये त्यांचे संग्रह डिजिटायझेशन करत आहेत, ज्यामुळे ते संशोधक

आणि लोकांसाठी अधिक योग्य आहेत. यामुळे ऐतिहासिक संशोधन मोठ्या प्रमाणात सुलभ झाले आहे, ज्यामुळे इतिहासकारांना जगातील कोठूनही प्राथमिक स्रोतांच्या साधनामध्ये प्रवेश करता येतो.

डिजिटल तंत्रज्ञानाने इतिहासकारांना ऐतिहासिक माहितीचे नवीन मार्गांनी विश्लेषण आणि व्याख्या करण्यास सक्षम केले आहे. डेटा व्हिज्युअलायझेशन टूल्स, उदाहरणार्थ, इतिहासकारांना परस्पर नकाशे, तक्ते आणि आलेख तयार करण्यास अनुमती देतात जे ऐतिहासिक डेटामधील नमुने आणि ट्रेंड प्रकट करण्यात मदत करू शकतात जे कदाचित केवळ लिखित स्रोतांकडून स्पष्ट होणार नाहीत.

इतिहास लेखनातील डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या ट्रेंडचा आणखी एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे सहयोग आणि सार्वजनिक सहभागासाठी डिजिटल साधनांचा वापर. जगभरातील सहकार्यांसोबत सहयोग करण्यासाठी, संशोधनाचे निष्कर्ष सामायिक करण्यासाठी आणि ब्लॉग, पॉडकास्ट आणि सोशल मीडियाच्या माध्यमातून लोकांशी संवाद साधण्यासाठी इतिहासकार अधिकाधिक डिजिटल प्लॅटफॉर्मचा वापर करत आहेत.

एकूणच, डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या वापराने इतिहासाच्या सरावात बदल घडवून आणला आहे, संशोधन, विश्लेषण आणि संप्रेषणासाठी नवीन संधी उपलब्ध करून दिल्या आहेत. तंत्रज्ञान विकसित होत राहिल्याने इतिहासकारांना भूतकाळाचे अन्वेषण आणि अर्थ लावण्याचे नवीन मार्ग खुले

होत असताना ही प्रवृत्ती मोठ्या प्रमाणात चालू राहणार आहे.

आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स (AI):

आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स (AI) हा इतिहास लेखनातील अलीकडचा प्रवाह आहे, विशेषतः डिजिटल इतिहासाच्या क्षेत्रात. एआय तंत्रज्ञान, जसे की मशीन लर्निंग आणि नैसर्गिक भाषा प्रक्रिया, मोठ्या प्रमाणात ऐतिहासिक डेटाचे विश्लेषण करण्यासाठी, नमुने आणि ट्रेंड ओळखण्यासाठी आणि भूतकाळातील नवीन अंतर्दृष्टी निर्माण करण्यासाठी वापरली जात आहेत.

इतिहास लेखनातील AI चा एक महत्त्वाचा उपयोग म्हणजे डिजिटलीकृत ऐतिहासिक ग्रंथांचे विश्लेषण. AI अल्गोरिदम मोठ्या प्रमाणात मजकुराची प्रक्रिया आणि विश्लेषण करू शकतात मानवापेक्षा खूप वेगाने, इतिहासकारांना ऐतिहासिक दस्तऐवजांमध्ये नवीन संबंध आणि थीम उघड करण्यास अनुमती देतात. उदाहरणार्थ, राजकीय भाषणे, वर्तमानपत्रे आणि इतर मजकुराचे विश्लेषण करण्यासाठी AI चा वापर राजकीय प्रवचनातील कल ओळखण्यासाठी किंवा कालांतराने लोकांच्या मतासाठी केला जाऊ शकतो.

AI चा वापर इतिहासाचा शोध घेण्यासाठी परस्पर साधने आणि प्लॅटफॉर्म तयार करण्यासाठी देखील केला जात आहे. उदाहरणार्थ, एआय-चालित चॅटबॉट्स वापरकर्त्यांना ऐतिहासिक घटना आणि आकृत्यांबद्दल माहिती देऊ शकतात, तर एआय-चालित आभासी वास्तविकता अनुभव

वापरकर्त्यांना ऐतिहासिक सेटिंग्ज आणि घटनांमध्ये विसर्जित करू शकतात.

एकूणच, AI इतिहासकारांना संशोधन, विश्लेषण आणि संवादासाठी शक्तिशाली नवीन साधने प्रदान करून इतिहास लेखनाच्या क्षेत्रात क्रांती घडवत आहे. AI तंत्रज्ञान जसजसे पुढे जात आहेत, तसतसे ते भूतकाळातील आपल्या समजूतदारपणाला आकार देण्यात अधिकाधिक महत्त्वाची भूमिका बजावेल.

मूल्यमापन:

शेवटी, इतिहास लेखनातील अलीकडील प्रवाह एक गतिशील आणि विकसित होत असलेले क्षेत्र प्रतिबिंबित करतात जे सतत नवीन जागतिक, तांत्रिक आणि आंतरविद्याशाखीय आव्हानांशी जुळवून घेत आहेत. अधिक जागतिक दृष्टीकोनाकडे वळल्याने इतिहासकारांनी परस्परसंबंधित कथा आणि आंतरराष्ट्रीय घटनांचा शोध घेण्यास प्रवृत्त केले आहे, पारंपारिक युरोकेंद्रित कथांना आव्हान दिले आहे आणि मानवी अनुभवांच्या विविधतेमध्ये नवीन अंतर्दृष्टी प्रदान केली आहे.

पर्यावरणीय इतिहासाच्या उदयाने संपूर्ण इतिहासात मानव-पर्यावरण परस्परसंवाद समजून घेण्याचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे, तर भावनांच्या इतिहासाने भूतकाळातील समाजांबद्दल एक नवीन दृष्टीकोन प्रदान केला आहे, ऐतिहासिक घटना आणि समाजांना आकार देण्यासाठी भावनांच्या भूमिकेवर जोर दिला आहे.

डिजिटल तंत्रज्ञानाने इतिहास लेखनाच्या सरावात क्रांती घडवून आणली आहे, संशोधन, विश्लेषण आणि प्रसारासाठी नवीन साधने आणि पद्धती उपलब्ध करून दिल्या आहेत. अभिलेख सामग्रीचे डिजिटायझेशन करण्यापासून ते सार्वजनिक सहभागासाठी परस्पर प्लॅटफॉर्म तयार करण्यापर्यंत, डिजिटल तंत्रज्ञानाने इतिहासाच्या क्षेत्रात सहयोग आणि अन्वेषणासाठी नवीन शक्यता उघडल्या आहेत.

या प्रगती असूनही, इतिहास लेखनातील अलीकडील ट्रेंड त्यांच्या आव्हाने आणि विवादांशिवाय नाहीत. समीक्षकांनी प्रेझेंटिझमच्या संभाव्यतेबद्दल, डिजिटल स्रोतांवर जास्त भर देणे आणि ऐतिहासिक कथांमधील विशिष्ट आवाज आणि दृष्टीकोनांचा विशेषाधिकार याबद्दल चिंता व्यक्त केली आहे. तथापि, समर्थकांचा असा युक्तिवाद आहे की हे नवीन दृष्टीकोन भूतकाळातील जटिलतेबद्दल नवीन अंतर्दृष्टी देतात, इतिहासाबद्दलची आपली समज आणि वर्तमानाशी त्याची प्रासंगिकता समृद्ध करतात.

इतिहास लेखनाचे भविष्य डिजिटल तंत्रज्ञानातील निरंतर प्रगती तसेच ऐतिहासिक संशोधनातील कार्यपद्धती, सिद्धांत आणि नीतिमतेविषयी चालू असलेल्या वादविवादांमुळे आकाराला येण्याची शक्यता आहे. या ट्रेंड आणि आव्हाने स्वीकारून, इतिहासकार ज्ञानाच्या सीमांना पुढे ढकलणे आणि भूतकाळाबद्दलची आपली समज वाढवणे सुरू ठेवू शकतात.

संदर्भ :

1. Burke, Peter. "What is the History of Emotions?". History of the Human Sciences, vol. 8, no. 2, 1995, pp. 57-67.
2. Cronon, William. "The Trouble with Wilderness; or, Getting Back to the Wrong Nature". Environmental History, vol. 1, no. 1, 1996, pp. 7-28.
3. Harari, Yuval Noah. Sapiens: A Brief History of Humankind. Harper, 2015.
4. Kuhn, Thomas S. The Structure of Scientific Revolutions. University of Chicago Press, 1962.
5. Mazlish, Bruce. "Comparing Global History to World History". Journal of Interdisciplinary History, vol. 28, no. 3, 1998, pp. 385-395.
6. Rosenwein, Barbara H. "Worrying About Emotions in History". American Historical Review, vol. 107, no. 3, 2002, pp. 821-845.
7. Staley, David J. Computers, Visualization, and History: How New Technology Will Transform Our Understanding of the Past. M. E. Sharpe, 2003.
8. Tosh, John. The Pursuit of History: Aims, Methods, and New Directions in the Study of Modern History. Longman, 2010.
9. Worster, Donald. "Transformations of the Earth: Toward an Agroecological Perspective in History". Journal of American History, vol. 76, no. 4, 1990, pp. 1087-1106.
10. Zerubavel, Eviatar. "Social Memories: Steps to a Sociology of the Past". Qualitative Sociology, vol. 18, no. 3, 1995, pp. 283-299.
11. डॉ. श्रीनिवास सातभाई ., इतिहास लेखनशास्त्र, विद्यापीठ बुक पब्लिशर्स, ISBN- ९७८९३८१३७४१४६, २०१५, पुणे.